

הרהורים על התפילה

א.

שתי קונצפציות אפשריות נגלות לפנינו כשאנו דנים בתפילה.¹ כדי להבהיר אותן, אשתמש במשל שיעזור לי להסביר את כוונתי, משל השירה והמוסיקה. שתי אפשרויות שונות עומדות בפני האדם. באחת, יחסו של האדם לתפילה היא כיחסו לחליל או לכלי מוסיקלי אחר. האדם מבטא באמצעות הכלי את עולמו הפנימי, את המנגינה המתנגנת בתוכו, את תפילת הבקשה, ההודייה או הקינה הנובעת ממנו. בקונצפציה השנייה, הסידור שר את שירו באמצעות המתפלל, כאילו הוא חבר במקהלה עולמית, בה הוא חייב לשיר את הפרטיטורה שהוטלה עליו. האדם משתתף במקהלה, לפעמים, מבלי שיהיה האדם מודע לתוצאה הכללית המתקבלת, לשירת המקהלה כולה, הנשמעת רק על ידי שומע או צופה נעלם.

דואליות זאת הייתה מודעת לכל הדורות. לדעתי היא נמצאת בבסיס המחלוקת התלמודית על מקור התפילות (ברכות כו ע"ב): "רבי יוסי ברבי חנינא אמר תפלות אבות תקנום רבי יהושע בן לוי אמר תפלות כנגד תמידין תקנום". תפילת האבות הייתה ללא ספק תפילה אינדיבידואלית וספונטנית. לעומת זאת התפילה שהיא כנגד התמידים, קורבנות ציבור, היא ביטוי לטקס קולקטיבי. ויש לטקס קולקטיבי זה משמעות. אין בעיני ספק שרבי יהושע בן לוי, התכוון לומר שיש בכוחה של התפילה להשפיע על המציאות באותה עוצמה שעבודת בית המקדש הייתה מסוגלת לעשות. זו היא המסקנה הישירה מהעיקרון שנקבע עם החורבן: "ונשלמה פרים שפתינו" (הושע יד, ג). דבריו מלמדים אותנו על מהות תפילת הציבור.

התפילה היא טקס. ואעפ"כ האלטרנטיבה השנייה נדרשת בתוך הטקס. דוגמה קטנה תספיק. חז"ל ביטאו אותה כשקבעו את סדר התענית כשלא ירדו גשמים (תענית ב, ב): "עמדו בתפלה, מורידין לפני התבה זקן ורגיל, ויש לו בנים, וביתו ריקם, פדי שיהא לבו שלם בתפלה". המתפלל צריך להתפלל תפילה ספונטנית, תוצאה ממצבו הקיומי הוא. רק הקשר בין המיסוד והספונטניות מבטיח את שלמות התפילה.

1 ראה מאמרי תפילה והגות יהודית. כיוונים ובעיות, בקובץ התפילה היהודית, המשך וחידוש. בעריכת ד"ר ג"ח כהן, ירושלים, תשל"ח. בהוצאת המכון ליהדות ולמחשבה בת זמננו והוצאת קדם. עמ' 85-130.

אין אנו יכולים אכן, לברור אחת התשובות. יש ללא ספק אמת בשתייהן. למרות זאת, מועמדת בפנינו אלטרנטיבה, בין התפילה החופשית, לבין התפילה הממוסדת. אולם זאת אינה בעיה סגולית לתפילה אלא נוגעת להלכה בכללותה: בעיית הספונטניות וההלכתיות.

ב.

לא אכנס כאן לדון בסוגייה כולה, הרחבה מני ים. אקדיש את השורות הבאות לניסיון להבין את הרהוריו של הראי"ה קוק על הנושא. את גישתו ביטא הראי"ה באמצעות הסמלים הקבליים הקלאסיים. שבע ספירות הבניין (חג"ת נה"ם) מבטאות את החובות המוטלות על האדם. למעלה מהן מצויה ספירת בינה. ספירה זאת נקראת בעולם הקבלה "עלמא דחירו" (למשל, זוהר ח"ב, קפו ע"א), דהיינו עולם החרות. בינה היא אותה מדרגה בה האדם מבטא את הספונטניות שלו (אורות הקודש ח"ב, רפד):

מכח הופעתה של תכונת החרות של בינת חיי כל העולמים, בצורתה העליונה, מתגלה הוד הבינה, שהיא דוגמתה של ההכרה הטהורה המתבסמת בכשמי השירה, בנגינת נועם וחדות רננים...

החרות והספונטניות הזאת באה לידי ביטוי בשירה, בנועם, בחדות רננים. זהו מצב מופלא, אך יש בו גם סכנות: "והאי עלמא עילאה אף על גב דלאו איהו דינא, דינין מתערין מיניה"². אין בחרות עצמה דין, אולם נראה לי שמהחופש יכולים להיוולד הדינים. אינני בטוח בפירושו של ראי"ה לרעיון קבלי זה. ולמרות זאת אנסה לשער את השלכת הרעיון לענייננו. חרות התפילה מבטאת את פנימיותנו. אולם פעמים רבות מדי, מבטאת פנימיות זאת אינטרסים אנוכיים ואוויליים השוכנים ומסתתרים בתוכנו. לא לחינם אנו מוסיפים לתפילות, תפילה על התפילה, בה אנו מבקשים שהקב"ה יקבל אותן "לטובה".

אולם, יש מדרגה מעבר לבינה, חכמה, היש האמיתי. ומשם, פורץ אל תוך האדם, קריאה עמוקה יותר, הנמצאת מעבר לספונטניות:

אמנם מקום השאיבה המקורית, ששם היש המוחלט שוכן בחיובנו, איננו כי אם ברום הקודש, האידיאליות שממעל למדת כל חרות, מפני שאין תוכן של עבדות מוכשר לצאת משם.

אינני יודע אם ההשוואה לגיטימית, אבל ממקומות רבים במשנתו של הראי"ה למדנו על האותנטיות העומדת מעל לספונטניות. ייתכן ומודל זה יכול לעזור לנו להבין את דעתו כאן. הספונטניות לא תמיד מבטאת את מעמקי הנפש. לפעמים היא מבטאת את האבק הקיומי

2 השווה זוהר ח"א, מה ע"א, ובמקומות רבים אחרים.

שהלחץ החברתי והאופנה ההיסטורית שתלה בנו. רק אם נצליח לשמוע אל קולו האותנטי של הפנימיות תוכל החרות להופיע בכל טוהרתה. זהו החיבור בין חכמה לבינה.

התפילה היא בחינת קרבן. הדוגמה הקלאסית של הספונטניות המנסה להתנשא מעל לחוק, נמצאת בהקרבת הקטורת על ידי נדב ואביהו. את הרעיון הזה לימד כבר מורו של הראי"ה, הנציב (העמק דבר, ויקרא י, א):

אלא הענין... שלא הכניסו אש זרה עפ"י טעות הוראה כדעת ר"א שהורו בפני משה רבן. אלא להיפך שידעו שאין כן הלכה לדורות לבני אהרן. אלא בשביל תגבורת התשוקה להשיג אהבת ה' מצאו את לבבם לעשות מה שלא נצטוו וא"כ אין כאן דין כהונה כלל... ללמד שלא נכנסו מצד שהם בני אהרן אלא מצד עצמם ותשוקתם הקדושה.

בצורה דומה מפרש הראי"ה את הפרשה.

ונדב ואביהו אשר בזריחת פאר רוחם שאבו תוכן הארתם אז ממעין הבינה, המוכנה כבר להאציל אצילות מוגבלה, להיות משתוה לערכי עולמים, אש זרה הקריבו, ובקרבתם לפני ד' וימותו, ונועדתי שמה לבני ישראל, ונקדש בכבודי, וידע ישראל אז עדי עד את יסוד חייו ועולמו, כי ממקור חכמה יצא, וממעייניה העליונים הרי הוא הולך הלוך ומתרוה, אשר רק בהקשבת רב קשב, בקישור למרומי הקודש, ילכו הפלגים עם הבעתם ברבבות גוונים לדברי אלוהים חיים, שכולם נתנו מרועה אחד.

ההעזה של נדב ואביהו הייתה גדולה, הם ביטאו את עולם החרות שלהם. הם מתו, אולם רעיונותיהם יש בהם מן האמת. יש צורך להתחשב בהלכה גם במשמעות השעה. הגרעין הנכון של החרות בא לידי ביטוי בהוראות השעה. בתוך שטף הנצח יש גם מקום לייחודה של השעה. סמל הוראת השעה מצוי בדמותו של פנחס זה אליהו:

וצמאון ריווי הנועם, אשר לנשמות הטהורות, של מיודעיו של מקום, שבהם נקדש הכבוד, פועל הוא את פעולתו המעוטרה לחיי השעות אשר בשטפי הנצחים. זכותו של פנחס זה אליהו, המקנא לד', בהוראות השעות, ומלאך הברית אשר אנו חפצים שבא יבא, והוא כאש מצרף וכבורית מכבסים, ואומרו סלה הוא, זכרו תורת משה עבדי, אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חקים ומשפטים.

הגאולה תלויה באפשרות הוראת השעה, במיזוג בין הוראת השעה והשמיעה למה שנצטוונו בחורב.

במקום אחר מבטא הראי"ה שוב את הרעיון הזה (אורות הקודש ח"ג שס):

כשהולכים אחרי ההרגשה העליונה של הופעת רוח הקודש, ושל כל חכמה והופעה שבעולם, בלא התקשרות אל התורה ומעשיה בפרטיות, ובמידת המדות הטובות, המשוערות על פיה, הרי זה חטא נדב ואביהו, הפרדת יסוד אבא מאימא עלאה.

“הפרדת יסוד אבא מאימא עלאה”, במינוח הקבלי, הפרדת חכמה מבינה היא אותה הפרדה עליה התייחס הראי”ה בקטע שהבאנו לעיל.

התייחסות שלישית למעשיהם של נדב ואביהו, מצאנו באחד המאמרים של הראי”ה. כאן מפרש הראי”ה את כל ההאשמות שיוחסו לנדב ואביהו, כאלגוריה לספונטניות של החוויה הדתית, אותה הם מבטאים. חוויה זאת מבטאת יוהרא אנושית (“בלא אימתא דשמיא... פרועי ראש”), אינדיבידואליזם

(ולא נטלו עצה זה מזה), גאוה (מורים הלכה בפני רבם). וכך כותב הראי”ה:³

חושבים המתנהגים ככה שמתקרבים אל הקודש, מיחדים הם ממרחקים, מקריבים אפילו אש זרה, ובאים אל הקודש, שתויי יין, בלא אימתא דשמיא, הנובעת ממקור עליון, הבאה על ידי כיסוי הראש, אלא פרועי ראש, ומתיחדים כל אחד בהשגתו המיוחדת בלא איגוד עליון של תורת משה מורשה, ולא נטלו עצה זה מזה, ומורים הלכה בפני רבם, מתוך הכרה של גדלות פנימית. ועומק גדול של קדושה זו צריכה להתבטל בפני מקור התורה. ונקדש בכבודי. והם מיודעיו של מקום, אינם יכולים להתגבל בגבולים גדולים ממה שאהרן, בהתפשטותם, נדחים מן העולם, ואינם באים בבנין של משפחה, ובנים לא היו להם.

עמדה זאת לא יכולה להעביר לדור הבא את חוויתם. ולמרות זאת יש ערך במעשיהם, ולפיכך “וחוזרים בהולדה שניה, בפניחם זה אליהו, המלא רוח ד’ וקנאת הברית”. הספונטניות באה לידי ביטוי בעיקרון של הוראת שעה. החרות היא המפתח המאפשר לפתור בעיות מסוימות הקשורות בסיטואציות המשתנות בשעות מסוימות.

ג.

לתפילה מעמד מיוחד ביחס שביין הספונטניות וההלכתיות. לפנינו היא מופיעה בצורה פרדוכסלית. היא תפילת קבע, גוף שלא ניסחנו אותה, אך היא דורשת מאתנו את הרוח, כוונת ונוכחות הלב: “והמלות – כגוף לתפילה, והעיון – כרוח”⁴. זאת ללא ספק משימה קשה, כמעט בלתי אפשרית. ולקושי זה היו מודעים החכמים בכל הדורות. במורה מתייחס הרמב”ם להלכות

³ ניגודים, מאמרי הראי”ה עמ’ 463.

⁴ ר’ בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות, שער ח, ב, מהד’ צפרוני עמ’ 216. בדיון הזה השתמשתי בילקוט המקורות הנאה שאסף פרופ’ דב רפל, פתחי שערים, עמ’ 266 ואי’. פרק זה במאמרי יכול להיחשב כפירוש אפשרי לאנתולוגיה ההיא.

המחייבות כוונה ב'שמע' ובברכה הראשונה של העמידה. אבל, הרמב"ם חושב שקביעה זאת היא רק שלב ראשון בהתפתחות הדתית של האדם. השגת הכוונה היא משימת חיים, תוצאה של הרגל ולימוד במשך שנים רבות (מורה נבוכים ח"ג, נא):

תחילת מה שתתחיל לעשות - שתפנה מחשבתך מכל דבר כשתקרא 'קריאת שמע' ותתפלל, ולא יספיק לך מן ה'כוונה' ב'קריאת שמע' - ב'פסוק ראשון', ובתפילה ב'ברכה ראשונה'. וכשתרגיל על זה ויתחזק בידך שנים רבות, תתחיל אחר כך, כל אשר תקרא ב'תורה' ותשמענה, שתשים כל לבבך וכל נפשך להבין מה שתשמע או שתקרא. וכשיתחזק זה בידך גם כן זמן אחד, תרגיל עצמך להיות מחשבתך לעולם פנויה בכל מה שתקראהו משאר דברי הנביאים, עד הברכות כולם, תכון בהם מה שתהגה בו ולבחון ענינו. וכשיזדככו לך אלו העבודות ותהיה מחשבתך בהם, בעת שתעשם, נקיה מן המחשבה בדבר מעניני העולם, הזהר אחר כך מהטריד מחשבתך בצרכיך או במוותרי מאכלך.⁵

החיים הדתיים ניהלו במשך הדורות, מאבק מתמיד בפרדוקס התפילה, מאבק שכל אדם חייב לנהל במשך ימי חייו. פרק מרכזי במאבק זה כתבה החסידות. מצאנו בחסידות מספר גישות שונות. הגישה החסידית היסודית קשורה עם רעיון העלאת המחשבות. עמדה חסידית זאת בקשה לא להתעלם מהמחשבות הזרות אלא "להעלות" אותן. אם להשתמש במונח מודרני, הרי שגישה זאת נראית כמשקפת מעין תורת אסוציאציות חופשיות. האסוציאציות, אצל האדם המתפלל בתמימות ושלימות, אינן מקריות. הן מופיעות בשלב מסוים, ואכן הן משמעותיות. מכאן פותחה המתודה להעלות את המחשבות למקורן, דרך טרנספורמציה שלהם. זאת הייתה עמדה רדיקלית. עמדה שונה הובעה על ידי חסידות חב"ד⁶:

ואפילו אם נופלים לו הרהורי תאוות ושאר מחשבות זרות בשעת העבודה בתורה או בתפלה בכוונה אל ישית לב אליהן אלא יסיח דעתו מהן כרגע. וגם אל יהי שוטה לעסוק בהעלאת המדות של המחשבה-זרה כנודע כי לא נאמרו דברים ההם אלא לצדיקים... אך אעפ"כ אל יפול לבו בקרבו להיות מזה עצב נבזה בשעת העבודה שצריך להיות בשמחה רבה, אלא אדרבה יתחזק יותר ויוסיף אומץ בכל כחו בכוונת התפלה בחדוה ושמחה

⁵ לפי הרמב"ם לא די בכך. הכוונה בתפילה היא רק שלב ראשון. הרמב"ם הופך את חובת הכוונה לתוכנית לחיים כולם:

וסוף דבר תשים מחשבתך ב'מילי דעלמא' בעת אכלך או בעת שתיתך, או בעת היותך במרחץ... אלו זמנים רבים ורחבים המצאתים לך לחשוב בהם בכל מה שתצטרך אליו מעניני הממון והנהגת הבית ותקנת הגוף... אבל בעת שתהיה לבדך מבלתי אחר, ובעת הקיצף על מטתך, הזוהר מאד מלשום מחשבתך בעיתים הנכבדים ההם בדבר אחר אלא בעבודה ההיא השכלית, והיא - להתקרב אל האלוה ולעמוד לפניו על הדרך האמיתית אשר הודעתך, לא על דרך ההפעלויות הדמיוניות.

מטרה זאת אפשרית לפי הרמב"ם: "זאת התכלית אצלי אפשר להגיע אליה מי שיכין עצמו לה מאנשי החכמה בזה הדרך מן ההרגל".

⁶ תניא, פרק כח, רפ"ל עמ' 282.

יתירה בשומו אל לבו כי נפילת המחשבה זרה היא מהקליפה שבחלל השמאלי העושה מלחמה בבינוני עם נפש אלוהית שבו.

הנחמה היחידה שניתנת לנו היא שאדרכה, המאבק נגד המחשבות הזרות הוא פרופורציונלי למעלתו של המתפלל. מצב זה הוא תוצאה של הדואליות היסודית הקיימת באדם: ונודע דרך הנלחמים וכן הנאבקים יחד כשאחד מתגבר אזי השני מתאמץ להתגבר ג"כ בכל מאמצי כחו. ולכן כשנפש האלוהית מתאמצת ומתגברת להתפלל, אזי גם הקליפה מתגברת כנגדה ולבלבלה ולהפילה במחשב' זרה שלה, ולא כטעות העולם שטועים להוכיח מנפילת המחשבה זרה מכלל שאין תפלתם כלום שאילו התפלל כראוי ונכון לא היו נופלים לו מחשבות זרות. והאמת היה כדבריהם אם היתה נפש אחת לבדה היא המתפללת והיא המחשבת ומהרהרת המחשבות זרות. אבל באמת לאמיתו הן שתי נפשות הנלחמו' זו עם זו במוחו של אדם כל אחת חפצה ורצונה למשול בו ולהיות המוח ממולא ממנה לבדה...

עמדה רדיקלית יותר בכיוון זה הביע ר' נחמן מברסלב, הנותן משמעות חדשה למושג הקרבנות. אכן, התפילה היא קרבן (שיחות מוהר"ן, יב):

אלו הרוצים להיות אנשים כשרים ולכנס בעבודת ה' ואזי יש להם בלבולים גדולים ומניעות גדולות ואינם יכולים לתת עצה לנפשם איך לעשות מחמת גדל הבלבולים והמניעות שיש להם וכל מה שרוצים לעשות בעבודת ה' קשה להם לעשות כראוי, דע שזה בעצמו שהם מתיגעים ולהוטים לעשות איזה עבודה או לקדש עצמו באיזה קדושה אף על פי שאינם יכולים לגמר כראוי. זה בעצמו שהם מתיגעים ולהוטים אחר זה הוא בחינת קרבנות בבחינת (תהלים מ"ד כג): "כי עליך הרגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה", ואיתא בתקונים (כט) שזה בחינת תפלה שהיא בחינת קרבנות. הינו כשרוצים להתפלל ואין מניחין אותו ומבלבלין אותו בכמה מיני בלבולים והוא צריך לכמה יגיעות בשעת התפלה. ואזי אפילו אם אינו זוכה להתפלל כראוי, אף על פי כן היגיעה בעצמה שמיגע עצמו בכל כחו ומוסר נפשו להתפלל כראוי זה בעצמו הוא בחינת קרבנות בחינת "כי עליך הרגנו" וכו', וכמו כן בכל העבודות והקדושות שאדם רוצה לקדש עצמו אף על פי שאינו זוכה חס ושלום לקדש עצמו כראוי, אף על פי כן היגיעה בעצמה והיסורין והבלבולים שיש לו מזה מחמת שרוצה וחפץ לקדש עצמו רק שאין מניחין אותו, זה בעצמו הוא בחינת קרבנות בחינת "כי עליך הרגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה". על כן על האדם לעשות את שלו תמיד, ליגע עצמו בעבודת ה' בכל מה שיוכל. ואת כל אשר תמצא ידך לעשות - עשה, אף על פי שקשה עליו מאד ונדמה לו שאין מניחין אותו כלל

ומרחיקין אותו מאד מאד ואינו זוכה לעשות כראוי שום דבר שבקדושה וכו'. אף על פי כן עליו לעשות מה שיוכל וה' הטוב בעיניו יעשה.

ד.

החיים הדתיים הם אכן מאבק להתגבר על הפרדוקס הכוונה. לדעתי, דבר זה נכון ברבדים שונים של חיינו. האם שיגרת הנישואים, ואף המוצלחים שבהם, אינה מקהה את הרגשות, על כל פנים את הבעת הרגשות. האם אין אנו זקוקים לטקסים להביע את הרגשות? האם אין אנו זקוקים לרגשות שייתנו חיים לטקסים?

כפי שראינו, החיים הדתיים הם ההיסטוריה של הפרדוקס הזה. הסידור הפך להיות מפרטיטורה לזירת יצירה. וזאת, בכל הממדים: ברמז – כבסיס למדיטציה דתית מיוחדת במינה, מדיטציה על התיבות והאותיות, בסוד הפילוסופי – כראיית הסידור כביטוי לאמונת ישראל, ובסוד הקבלי – עולם הכוונות הפלאי. זאת היא המשימה העומדת בפנינו עתה.

ארשה לעצמי לסיים את דברי תוך חזרה אל המטפורה בה התחלתי את דיוני. אכן קיימת אפשרות שלישית, עליה עמדו חכמים שונים. ביטא אותה בצורה גרפית א"י השל: התפילה היא הציפייה לתהודה. אנו חייבים לתת צליל מסוים, בתקווה שבתוכנו יתעורר מעצמו אותו צליל. מחייבים אותנו לנגן מנגינה מסוימת, בתקווה שבתוכנו תתעורר אותה מנגינה והיא תתנגן מעצמה. הסידור הוא חליל, הסידור הוא פרטיטורה למקהלה. הסידור הוא גם המקור לתחושות חדשות שאינן עולות במחשבתנו יום יום, לתפילות שאינן עדיין שלנו, תוך ציפייה שהתהודה הפנימית תתעורר בנו.